

в ній, мають обміри. Вони дають можливість підсумувати площу окремих районів Києва. Печерськ за цими даними займав 198 десятин 440 сажнів (близько 217 га), Старий Київ – 90 десятин 843 сажнів (близько 98 га), Поділ з Кудрявцем і Плюською слободою – 331 десятину 2246 сажнів (близько 373 га). Всього місто становило 640 десятин 1129 сажнів (близько 782 га). Проте це об'єднання можна зробити лише теоретично. Територія міста на той період складалася з трьох окремих районів, які не мали єдиного адміністративного управління та спільної містобудівної структури. Лише Мініхівський ретрашемент 1733–1737 рр., переданий на плані лінією валу, об'єднував всі три частини Києва, починаючи з північного боку Подолу і закінчуючи на півдні Печерського. Контур ретрашементу охоплював поля, посовиська та інші земельні площі, що були у сільськогосподарському користуванні киян, загальна кількість яких у 1797 р. становила близько 19 000 чоловік.

Та обставина, що план не мав поіменного переліку власників київських садів, підтверджує думку про копійність цього примірника. Збережена у фонді Київського намісництва справа з переліком власників будинків безумовно є пояснюючою частиною до оригіналу київського плану, місцезнаходження якого ще не встановлено.

- ¹ ІЦІА УРСР. Ф. 128, оп. 1а, спр. 326. – Арк. 140–141.
- ² Кусов В.С. Использовалась ли измерительная техника для русских чертежей допетровского времени // Вест. Моск. ун-та. – 1978. – № 6. – С. 43–48.
- ³ Лебединцев П.Т. О планах Киева, хранящихся в Петербургских архивах // Чтения в Ист. общ-ве Пестора-Летописца – Кн. 1. – С. 268–269; Київ. Іст. огляд (карти, ілюстрації, документи). – К., 1982.
- ⁴ Щербина В.І. Давні плани міста Києва // Нові студії з історії Києва. – К., 1926. – С. 45.
- ⁵ Зельницький А. Старі плани Києва та Київщини // Україна. – К., 1926. – Кн. 2/3. – С. 229.
- ⁶ Пономаренко Л.А. Плани м. Києва кінця XVIII – початку XIX ст. // Укр. іст.-географ. зб.-К., 1981.
- ⁷ ІЦІА УРСР. – Ф. 193, оп. 3, Спр. 90.
- ⁸ Бутич І.Л. Географічні описи Київського намісництва // Іст. джерела та їх використання. – 1966. – Вип. 3. – С. 163–178.
- ⁹ ІЦІА УРСР. – Ф. 193, оп. 3, спр. 5. – Арк. 2.
- ¹⁰ По даним на XIX ст. "десть" становила 24 аркуші.
- ¹¹ Золотник = 4,3 г. Далі перераховані кольори фарб.
- ¹² Фунт = 453 г.
- ¹³ ІЦІА УРСР. – Ф. 193, оп. 3, спр. 5. – Арк. 3–3 зв.
- ¹⁴ Там же, арк. 47–48.
- ¹⁵ Копія указу та доповідь Міллера і Шувалова // ІЦІА УРСР. – Ф. 1408, оп. 1. – Спр. 50.

- ¹⁶ Про пожежу будинку правління у 1782 р. див.: ІЦІА УРСР. – Ф. 193, оп. 1. – Спр. 2508.
- ¹⁷ Там же. – Оп. 3, спр. 5. – Арк. 131.
- ¹⁸ Там же. – Арк. 130.
- ¹⁹ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – Киев, 1874. – С. 131.
- ²⁰ Там же. – С. 132.
- ²¹ Там же. – С. 132.
- ²² Лучицкий И. Киев в 1766 г. // Киев. старина. – 1888. – 1. – С. 43.
- ²³ Місцезнаходження церкви "Живоначального источника" не було досі відоме (Петров Н.И. Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., 1897. – С. 229).
- ²⁴ Петров Н.И. Указ. соч. – С. 26.
- ²⁵ Алферова Г.В., Харламов В. Киев во второй половине XVIII в. – Киев, 1982.
- ²⁶ Сборник материалов... С. 127.
- ²⁷ Лучицкий И. Указ. соч. – С. 45, 46.

Надійшла 1.10.1986 р.

Л.А.Пляшко

ДЕЯКІ ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІСТ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ XVIII ст.

Автор розкриває територіальні структури міста, притаманні Лівобережній Україні XVIII ст. Розглядаються основні ознаки міста – ринок, територіальні структури, що оточували місто, замок, "нове місто", передмістя, рельєф, оборонні споруди.

Автор раскрывает территориальные структуры города, свойственные для Левобережной Украины XVIII в. Рассматриваются основные признаки города – рынок, территориальные структуры, окружающие город, замок, "новый город", предместье, рельеф, оборонительные сооружения.

Міста Лівобережжя України XVIII ст. майже не досліджені з позиції історичної географії. Зокрема, нез'ясовані питання, пов'язані з визначенням міста як територіальної спільності людей, тлумаченням сучасниками XVIII ст. слова "місто", його меж, позаміських територіальних структур тощо.

Історик В.К.Яцунський¹, аналізуючи статистичні дані про кількість міст та населення за часів феодалізму в Росії та Україні звернув увагу на те, що подальше вивчення урбаністичного процесу неможливе без чіткого розуміння терміну "місто" щодо конкретного

© Л.А.Пляшко, 1990

ІСБН 5-12-001227-2. Географічний фактор в історичному процесі, 1990.

простору й часу. Історики архітектури та містобудівництва, які за характером об'єкту своїх досліджень (планів міст) стоять ближче до конкретного аналізу територіальної та просторової природи міста також не приділяли належної уваги цьому. Як правило на сторінках літератури щодо центрів XV ст. вживалися невдаливі для того часу назви "дитинець", "окольный град" та ін.² Найчастіше вводилася класифікація простору: в межах оборонних валів територію називали "ядром міста", а що по за ними – просто містом³.

На відміну від такої думки в сучасній науці, жителі міста XV ст. розуміли далеко не всю територію в межах міських валів і тим більше не зараховували до неї ту, яка поза валами. Навколо міста утворювалися великі територіальні нашірвання, кожне з котрих мало специфічну функцію.

Природа міста Лівобережжя XV ст. була складною. Територіальні структури, що оточували його, були гнучкими й специфічними, притаманними лише цій добі. Щоб пізнати глибше всі ці процеси ми повинні визначити територію власне міста, відділивши її від різних нашірвань. В цьому будемо дотримуватись методики М.Г.Рабиновича, який у праці "Очерки этнографии русского города" (М., 1978) зауважив, що для визначення поняття на певних історичних етапах слід звертатися за свідченням до сучасників. Для цього скористуємось купчими й дарчими документами, реєстрами, старими описами, свідченням сучасників, тобто оригіналами доби.

У буденному житті люди, складаючи документ (купчу, дарчу, заповіт) не розраховували, звичайно, на "історію", а мали якусь мету: продати, купити, заповідати ділянку ґрунту, будинок тощо. Вони намагалися якомога точніше визначати місцезнаходження певного об'єкту.

Незважаючи на те, що назви вулиць, номери будинків часом значалися в реєстрах, обов'язково, крім цього, вказувалося на територіальну приналежність землі до міста чи позаміської структури. Наприклад, у реєстрі м.Березни зазначено "внутри местечка по улице Черниговской..."⁴. Щодо Переяслава наведемо такий характерний запис реєстру: "двор крепости Переяславской"⁵. Це означає, що до міських дворів цю ділянку віднести не можна, що двір розташований на території фортеці. Класичну відповідь на питання, що таке місто XV ст., дав відомий вчений XV ст. Афанасій Шафонський. У праці 1781 р. він зафіксував позицію й погляди своїх сучасників щодо слова "місто" у XV ст. Воно дещо відрізняється від того значення, яке нині надається йому. Для людей того часу цей термін означав насаперед ринок. Зокрема автор писав: "Слово "місто" значить в сем крае... что и город, оно же особенно означает

ту часть города, где торги собирались и где в лавках и на площади разные товары и вещи продаются, почему и говорится "итить до места и на место, купить на месте, само означает, что сказать, итить в город, итить на рынок, купить на рынке"⁶. Характерно, що "місто" сприймалося як ринок ще П.Алеппським у XV ст. Наприклад, в його записах ми знаходимо таке свідчення: "...мы прибыли на базар, вернее город"⁷.

Таким чином, слова "місто" і "ринок" були синонімами. Це свідчить про високий рівень товарно-грошових відносин в тогочасному місті.

Разом з тим місто було оточено оборонними валами й мало ще один синонім – город. Слова "місто" й "город" – найпоширеніші назви торгово-ремісничого центру. Це засвідчив нам відомий лексикотграф XV ст. Памво Беринда. Але з документів середини XV ст. видно, що кожна з цих назв мала свої відтінки, про що йтиметься далі. Отже, три таких авторитетних джерела засвідчили основну ознаку міста XV ст. – це територія, де був ринок.

Ринок в топографічній структурі міст. Слід зауважити, що торгівля й спеціальні площі для ярмарок були й по селах у XV ст., але ніколи не були головною ознакою сільських поселень, не займали такої значної площі як в містах, де вона дорівнювала 1/3 всієї території.

Слід зауважити, що слово "площа" не вживалося міськими жителями у XV ст. Очевидно так було не тільки на Лівобережжі, бо щодо ринкової площі у Львові ніколи не вживали, на думку вчених, дуже поширену нині назву площа-ринок, а говорили просто ринок.

Ринок поділявся на земельні ділянки (десятки й сотні, залежно від величини міста), зайняті під комори та лавки. Вони, до речі, так і називалися: "коморні та лавочні місця". Площа ринку в Ніжині поділялася на 387, Лохвиці – 132, Березні – 148, Городні – на 34 невеликі торгові ділянки. Часто комори на таких ділянках тулилися одна до одної рядами, інколи – під прямим кутом, утворюючи літеру "Г". Розмір ділянок коливався в межах 11–35 м². В описі такої ділянки (кранної) в Ніжині зазначалося: "...В крамном малом ряду в ширину от комори райца Федора Андреевского до переулку, идучего к гончарному ряду под самыми коморами, кроме ляды 3 аршина и 8 вершков, а с другой стороны в ширину ж... 3 аршина и 3 вершка, а в длину, начавши от коморы Гаврилы Озерского, повзъ переулком до малого крамного ряду 7 аршин и 10 вершков"⁸.

Куплею-продажем не вичерпувалося уявлення сучасників про місто XV ст. Була ще одна риса, властива тільки місту, і не траплялась в інших формах поселень. Місто, зокрема ринок, були цент-

ром, де зосереджувалося громадське, адміністративне, "цехове життя". Топографічно це виражалося в розташуванні відповідних будинків навколо ринку. Тут було специфічне для ринку приміщення "важниця" – місце, де зберігався еталон ваги. Іноді роль такого приміщення відігравала дзвіниця. Слід зазначити, що за еталон гир правили куски чавуну з розбитої гармати (Зінків).

Полкові та окремі великі сотенні центри мали магідебурзьке право. Отже, вони були ратушними та магістратськими центрами з цивільним міським урядом на чолі з війтом або бургомістром, з райцями-лавниками. Ратуші розташовувалися в центрі міста, на ринку. Так було в Чернігові, Прилуках, Переяславі, Ніжині, Березні. В Лубнах біля ратуші був спеціальний майдан. Зауважимо, що слово "майдан" для XVIII ст. означало вільне від забудови місце. Тут збиралася громада для обговорення своїх справ. На майдані стояли дві церкви. На дзвіниці однієї з них був баштовий годинник. Поруч – будинок ратуші. Біля нього "лави с навесами над ними, где во время собрания общества сидели старики, почетные мещане. Когда-то раньше тут же, под особым навесом висел котел, которым били сбор громады, им же призывали к порядку для выслушивания речей и принятых решений"⁹.

Київська ратуша виразністю своєї архітектури привернула увагу одного з гостей, що відвідав Київ у XVIII ст. "На площі, – зазначав він, – ратуша завдовжки – 17, а завширшки 8 сажнів. Майже посередині видовженої сторони ратуші – башта саженів 20 висотою. На ній – годинник з циферблатом на чотири сторони, що відбиває години й чверті. При цьому чути мелодійну гру дзвіночків. Коли сходить сонце, в південний час та коли заходить сонце, на площі грають сурмачі, яких утримує магістрат. На башті – рухливий позолочений двоголовий орел"¹⁰.

Обов'язковим атрибутом площі завжди був колодязь. Його зазначено на малюнку-плані Лубен за 1769 р.; згадується про колодязь і на площі в Ніжині. Старожили Березни ще пам'ятають колодязь на ринку міста. Традиційний колодязь стояв і в центрі Києва на ринку. І.А.Гільденштедт писав, що стінки в ньому були кам'яні; стояв він за кілька кроків від ратуші серед ярмаркової площі, посередині над ним на "п'єдесталі – статуя, в правій руці в неї – кінва, з якої витікала вода.

Для безперервної праці цього колодязя кияни використовували струмок на горі, звідки за допомогою підземних труб підвели воду. Із струмка трубами текла вода й до інших київських колодязів. Стінки в них були обшиті дошками. Висота обшивки мала 80–90 см. Таким чином з них було зручно черпати воду. Зайва вода невелич-

ким жолобком стікала вздовж частоколу до Дніпра. Благоустрій ринку був саме ознакою, характерною для міста.

Межі міської території. Міста XVIII ст. на відміну від, скажімо сучасних, були чітко окреслені за допомогою оборонних валів, ровів водної поверхні й давали змогу цілком вільно їх мешканцям візуально орієнтуватися в просторі.

Наприклад, якщо земельна ділянка була в межах міста, в купчих зазначалося, що вона лежить "в самому нутри города"¹¹, а якщо поза валами, писалося, "вне города"¹².

Територіальні структури, що оточували місто. Особливістю міст Лівобережжя України XVIII ст. були розвинуті отруктурні нашарування, які підступали з усіх сторін до нього. Це "замок", "нове місто" і "підварки" (передмістя). Перші два мали чіткі межі завдяки оборонним валам, що їх оточували, межі підварок були "розмиті". Кожне з цих нашарувань мало своє соціальне забарвлення й систему відносин з містом як з соціально-економічним, політичним, територіальним організмом.

Замок. Найбільш укріпленою структурною частиною, що примикала до міста, була територія, яка виступає в джерелах найчастіше під назвами – замок, фортеця, городок, цитадель: так, щодо Переяслава – фортеця¹³, Ніжина – замок¹⁴ і цитадель¹⁵, до Лубен і Любечу – замок¹⁷. До малих містечок вживався переважно термін "городок"¹⁸. Щоб вірно зрозуміти зміст цих слів, ми повинні їх трактувати в тому значенні, в якому вони вживалися в XVIII ст.

Отже, стародавнє тлумачення цих слів не завжди збігається з сучасним. Візьмемо, наприклад, слово "замок". Сьогодні ми уявляємо собі цей термін, як такий, що означає лише укріплену резиденцію феодала – його палац¹⁹. В середині XVIII ст. термін "замок" для Лівобережної України означав в основному укріплену територію: "Замок . . . крепосца, окруженная рвами, стенами и башнями"²⁰. Щодо фортеці також вживався термін "город", тільки обов'язково з прикметником "верхній". Цей термін у XVIII ст. мав ширше значення, як сьогодні, а також мав свої особливості. Як бачимо, він так само, як і слово "замок" наближався до давньоруського поняття "город – укріпленая часть, место, укреплённое валами, укреплённая часть города"²¹. За іншими джерелами "город" або "град" виступає як синонім "міста" – "град-місто"²². Тут йдеться про ціле, а не частину. Відомий мандрівник Павло Алепський писав: "В каждом городе, непременно бывает крепость с пушками, так что в случае, если жители будут побеждены неприятелем, ... то они могут уйти в крепость и в ней обороняться"²³. Замки мали не лише локальне значення для даного міста. Одночасно вони були захисними рубежами

для південних кордонів Російської імперії. Починаючи від середини XVІІ ст., після возз'єднання України з Росією, царський уряд дбав про укріплення міських фортець Лівобережжя. Для організації "оборони від неприятеля" в окремі міста були відправлені разом з воєводами й ратні люди.

Петро І поділяв всі фортеці за їх значенням на штатні та позаштатні. До штатних фортець здавна належали лівобережні міста – Чернігів, Переяслав і Київ. В 1729 р. до них були додані Стародуб, Новгород-Сіверський та Ніжин. Так, наприкінці 30-х – на початку 40-х років XVІІІ ст. стало п'ять штатних фортець на Лівобережжі. Крім того, була визначена кількість позаштатних фортець, зокрема багатьох сотенних і полкових міст: Гадяч, Прилуки, Миргород, Лубни, Золотоноша, Воронкове, Бубнове²⁴. Таким чином, майже всі полкові та значні сотенні міста Лівобережжя входили до складу штатних або позаштатних фортець.

Штатні фортеці перебували офіційно на державному утриманні: мали постійний склад гарнізону фортець, озброєння, бойові припаси, обладнання для артилерії (так би мовити, все від мортир до цвяхів і сковорідок). Проте й позаштатні фортеці подекуди мали гарнізон російських військ і зброю²⁵. Відомо, наприклад, що російські гарнізонні полки були розташовані в 40-х роках XVІІІ ст. у Полтаві, Глухові, Стародубі, Батурині²⁶.

"Нове місто". На початку XVІІІ ст. неподалік від міських стін сформувалися своєрідні поселення, які мали власні ринки (правда, не такі великі, як по старих містах), вертикальні доміанти у вигляді соборів, свої укріплення у вигляді валів і ровів. Такі територіальні формування знаходимо в Чернігові²⁷, Гадячі, Лубнах, Ніжині, Прилуках²⁸. Вони не доповнювали місто, а становили нову систему на зразок старого міста, яке управління свого не мало і підпорядковувалось місту. Слід зауважити, що міщани чітко розрізняли й відділяли цю нову міську структуру від старої. Наприклад, в одному документі за 1760 р. жителя м. Ніжина читаємо: "Продано плец в городе Нежине на новом месте"²⁹ або "плец" продається також у Ніжині "лежачий в старом месте"³⁰.

Передмістя. Частина території міста за міським валом називається в документах XVІІІ ст. "форштатом" або "підварками". Така площа не була чітко окреслена, тому визначати її межі складно. Проте можна зазначити з певністю, що територія передмість була набагато більшою за територію старого міста в межах валу. Наприклад, площа підварків Ніжина була в 10 разів більша за місто, Прилук – в 11 разів.

Характерні дані наводить А. Лазаревський (за Рум'янцівським

описом) щодо містечка Носовка³¹: в "собственно городе" розташовувалось 40 дворів, "на форштаті Черніговської" – 336 подвір'їв, "на форштаті за прилуцькими воротами, на части Киевской, Прилуцкой и Нежинской 489 дворов всех сословий... На форштате Киевском, на части Козелецкой и Носовской вверх по речке Носовке – 403 двора всех сословий". Таким чином, 1228 дворів на форштатах і лише 40 – в старому місті за мурами. Територія підварків була більша за територію міста в десятки разів.

Люди, які жили бодай за десять метрів за міськими укріпленнями не могли себе причислити до жителів міста. Наприклад, швець Переяслава називає себе вихідцем з форштату цього ж самого міста, житель Ніжина Тимневиченко вважав себе "зайшлим" з підварка Ніжинського³². В документах трапляються такі вирази: "за городом Нежиним, на Мигалевке..."³³ Мигалівка – це підварок. Так само територію "вне города" вважалося передмістя Мадерки за московською брамою³⁴.

Здавна в передмісті розташовувались садки і городи міщан. Цю територію поза межами міста міщани називали з давніх часів "підварки"³⁵, що означало допоміжну територію – землю до жилого двору для ведення сільського господарства (ця назва була найпоширенішою). Часто, крім ділянки власного двору, господар мав землі поза межами міста. Особливо це стосувалося старшини. Наприклад, значковий товариш Лисянський у м. Сосниці мав на підварках "на заречче двір. Скота при дворі: лошадей 50, быков 12, коров 13, свиней 50. При том жилым дворе моем подсосудческие хаты"³⁶. Врахуйте, що це при тому, що Лисянський мав у місті жилий будинок³⁷. У цьому ж містечку у хорунжого сосницької сотні Федора Івасенко був двір на форштаті на вулиці "Вюниской". При дворі – "лошадей 10, волов 8, коров 5, свиней 10"³⁸. На цьому ж дворі проживало 14 робітників, такий же двір мав полковий суддя Пантелеймон Биковський³⁹.

Часто до міських стін підступали гектари садів (як відображено на плані м. Лубен), частина форштатів була зайнята під вигонами та сіножаті.

Територія поза міською брамою використовувалась також і під міські виробничі подвір'я. Так, житель м. Ніжина мав "кожевной завод на підварках"⁴⁰, священник м. Сосниці мав винокурний двір на форштаті по вулиці Чернігівській⁴¹.

Характерно, що майже кожен форштат або підварок мав свою особливість щодо забудови й використання землі. Частина цієї території була зайнята під подвір'я жителів, які здавались часто підсусідкам ремісникам. Проте здебільшого територія підварків була місцем активної міграції сільського населення. Міські стіни

могли небагато вмістити бажаних, через те люди селилися поза межами оборонних укріплень. Часто підварки включали до своїх меж територію сусідніх сіл. Один з підварків Переяслава, який тягнувся до містечка Баришівки, налічував 49 дворів, в яких жили колишні жителі с.Войтове⁴². Ці люди в основному займалися землеробством, і господарство їх мало здебільшого натуральний характер.

Структура міста і рельєф. Структура міста підкреслювалась рельєфом. Вони розташовувалися на рівному місці. Щоправда, йдучи за термінологією А.Шафонського – дослідника колишньої Чернігівщини, це рівне місце було на високому березі річки, часом перекрайне ярами (Гадяч, Лубни, Чернігів, Полтава та ін.), або на низькому березі річки (Переяслав, Ніжин, Козелець, Пирятин, Золотоноша, Городня та ін.). Замок завжди виділявся в окрузі, за що й отримав назву "верхнього города". Цей термін щодо замку вживався навіть до таких здавалось б низьких і рівнинних місцевостей нині, як Переяслав і Ніжин⁴³. Іноді фортеця розташовувалась на "самородній горі", а часто й на насипній.

У багатьох містах замок був відокремлений від основної території глибокими урвищами й сполучався лише через одні ворота (Гадяч, Новгород-Сіверський, Лубни). Фортеця розташовувалась, як правило, в місці злиття двох річок: Чернігів – Стрижень і Десна, Гадяч – Посел і Грунь, Лубни – Лубянка й Остер, Переяслав – Алта й Трубіж. У праці А.Ф.Шафонського про м.Ромни зазначається: "Город лежит в углу между реки Сули и реки Ромны на правых нагорных и весьма высоких их берегах"⁴⁴; про Гадяч: "Город лежит на правом нагорном и весьма высоком берегу реки Посла, в которую под самым городом, повыше городской плотины речка Грунь Русская с правой ей стороны впадает"⁴⁵.

Місто розташовувалось нижче фортеці, тому в документах позначено, як "нижній город". Це поняття в документах трапляється щодо Переяслава⁴⁶, Ніжина⁴⁷. Проте слід зазначити, що на Лівобережжі такої різкої різниці між рівнем розташування замку й територією міста ми не спостерігаємо, скажімо такою мірою, як це було на Правобережжі (Київ, Чигирин, Львів, Тербовль та ін.).

Підварки (форштати або передмістя), розташовані навколо земляних валів, займали часто нерівні місця, низини, байраки тощо. Отже структурні частини міста знаходили свій органічний вираз в рельєфі міста. Найбільш високу частину рельєфу займала фортеця, нижчу – місто, і нарешті передмістя підступало до валів з усіх сторін.

Місто й замок окреслені також оборонними спорудами. Структура міста, замку, "нового міста" чітко була виявлена й завдяки

оборонним спорудам. Оборонні укріплення були в містах Лівобережної України, як і в Росії, збудовані за "манерой господина Вобане"⁴⁸. Ця система, яку розробляв наприкінці XVII – на початку XVIII ст. інженер Себастьян ле Претр Вобан, передбачала вдале пристосування різних форм бастионних укріплень до умов рельєфу. Система передбачала два ряди земляних валів для розміщення гармат і бастион або раскат, як це йменувалось на Україні і в Росії. Раскат будувався по рогах фортеці для фланкування рову й обстрілу прилеглої місцевості. Оскільки система укріплень вдало поєднувалась з рельєфом, вона підкреслювала структурні частини міста й підсилювала їх чіткі межі. Обводнення доповнювало неприступність міста і замку. Через штучно зроблений рів проганялася вода у м.Чернігові, Ніжині, Переяславі, Пирятині. Замок і місто, оточені водою, виглядали островом. Біля замку загачували річки: греблі утворювали своєрідні водосховища, які називали озерами. Згадки про такі озера трапляються у багатьох джерелах, зокрема щодо Батурина⁴⁹ й Прилук⁵⁰, де озера були настільки великими, що їх порівнювали з морем.

Болота, що оточували ряд міст, таких як Ніжин, Городню та інші, на десятки кілометрів також грали важливу роль у захисті міських центрів.

Таким чином, містам Лівобережжя XVII ст. (до 80-х років), як центрам територіальної спільності людей, були властиві такі риси: а) межі розселення міщан були чітко окреслені валами й органічно злиті з природою; б) структура міст включала такий характерний елемент, як ринок із стереотипом топографії розміщення споруд на ньому.

Міста були оточені територіальними структурами, які мали свої власні назви: "замок", "нове місто", "підварки". Міщани їх ніколи не ототожнювали з містом. Кожна з цих структур мала свої соціально-економічні природу, функції, стосунки з містом.

Врахування цих особливостей міст може бути використане при оцінці соціально-економічних процесів та статистики в урбаністичних центрах XVIII ст. на Лівобережжі.

⁴¹ Ядунський В.К. Некоторые вопросы методики и изучения истории феодального города в России // Города феодальной России. – М., 1965. – С. 84.

⁴² Логвин Г.Н. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. – М., 1965. – С. 22, 136.

⁴³ Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины. – М., 1967. – С. 52, 57.

- 4 ЦДІА УРСР. - Ф. 57, оп. 1, спр. 18. - Арк. 1 зв.
- 5 Там же. - Спр. 278. - Рак. 6 зв.
- 6 Шафонський А. Черниговского наместничества топографическое описание. - Киев, 1851. - С. 36.
- 7 Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в., описание его сыном архидиаконом Павлом Алеппским. - М., 1896. - Вып. 1. - С. 16.
- 8 ЦДІА УРСР. - Ф. 57, оп. 1, спр. 39. - Арк. 234 зв.
- 9 Бочкарев К.П. Очерки Лубенской старины. - М., 1900. - С. 10.
- 10 Путешествие в Малороссию академика Гильденштадта і кн. И.М.Долгорукого // Киев, старина. - 1893. - Т. 11. - С. 281.
- 11 ЦДІА УРСР. - Ф. 57, оп. 1, спр. 39. Арк. 535 зв.
- 12 Там же. - Арк. 41.
- 13 Там же. - Спр. 278. - Арк. 1 зв., 38 зв.
- 14 Там же. - Спр. 39. - Арк. 258, 1021.
- 15 Шафонский А. Указ. соч. - С. 451.
- 16 Лазаревский А. Лубенщина и князья Вишневецкие // Киев, старина. - 1896. - Т. 2. - С. 222.
- 17 Лівобережная Україна в XVI-XVII ст. // Киев, старина. - 1896. - Т. 3. - С. 250.
- 18 ДБЛ. Відділ рукописів. Державна бібліотека СРСР ім. В.І.Леніна. - Арх. М.А.Макаревича. - Ф. 159, спр. 1640 (1820).
- 19 Толковый словарь русского языка / под ред. Ушакова. - М., 1935. - С. 983.
- 20 Словарь церковно-славянского и русского языка. - СПб., 1867. - Ч. 1. - С. 74.
- 21 And Poppe Materialy do slovnika terminov budovnictva Staroruskiego. - Wroclaw, 1962. - S. 9.
- 22 Лексикон словено-русский Памво Беринды. - Киев, 1961. - С. 28; Лексис Лаврентія Зизанія. - К., 1964. - С. 181.
- 23 Алеппский П. Указ. соч. - С. 18.
- 24 Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. - СПб., 1865. - Ч. 3. - С. 37.
- 25 ЦДІА УРСР - Ф. 1146, оп. 1, спр. 48. - Арк. 1-17.
- 26 Апанович О. Збройні сили козацтва. - К., 1966. - С. 128.
- 27 ЦДІА. - Ф. ВУА, спр. 19174. - Арк. 248.
- 28 Лазаревский А.М. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVI-XVII ст. - С. 79.
- 29 ЦДІА УРСР. - Ф. 37, оп. 1, спр. 39. - Арк. 1002.
- 30 Там же. - Арк. 518.
- 31 Лазаревский А. Обзорение румянцевской описи Малороссии. - С. 141-148.
- 32 ЦДІА УРСР. - Ф. 57, оп. 1, спр. 39. - Арк. 161.
- 33 Там же. - Арк. 99 зв.
- 34 Там же. - Арк. 534.
- 35 Толковый словарь живого великорусского языка В.Даля. - СПб., 1882. - Т. 3. - С. 163.

- 36 ЦДІА УРСР. - Ф. 57, спр. 26. - Арк. 499 зв.
- 37 Там же. - Арк. 498.
- 38 Там же. - Арк. 207 зв.
- 39 Там же. - Арк. 213-214.
- 40 Там же. - Спр. 39. - Арк. 3 зв.
- 41 Там же. - Спр. 26. - Арк. 250.
- 42 Там же. - Спр. 279. - Арк. 96-246.
- 43 Там же. - Спр. 39. - Арк. 1021.
- 44 Шафонский А. Указ. соч. - С. 565.
- 45 Там же. - С. 623.
- 46 ЦДІА УРСР. - Ф. 57, оп. 1, спр. 278. - Арк. 1 зв., 6 зв., 12 зв., 40 зв.
- 47 Там же. - Спр. 39. Арк. 1021. Згадка про верхню фортецю Ніжна, логічно, що була й нижня фортеця - місто.
- 48 ДБЛ. Відділ рукописів. - Арх. М.А.Маркевича. - Ф. 159. - Спр. 476, 1639, 1640.
- 49 АКСР. - Спб., 1878. - Т. 10. - С. 817.
- 50 Алеппский А. Указ. соч. - С. 85.

Надійшла 1.10.1986 р.

В.О.Пірко

ОБОРОННІ СПОРУДИ XVI-XVII ст. ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ В ЗАСЕЛЕННІ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ

У статті досліджується вплив будівництва оборонних споруд на заселення територій в міжріччі Дніпра й Сіверського Донця.

В статье исследуется влияние строительства оборонительных сооружений на заселение территорий в междуречье Днепра и Северского Донца.

Оборонні споруди, зведені в XVI-XVII ст. на шляхах вторгнення в межі України й Росії орд кримського хана і натайських мурз, привертала увагу багатьох істориків різних періодів. Проте лише в монографіях В.П.Загоровського¹ і В.М.Кабузана² йдеться про значення Ізюмської та Української ліній у заселенні Південно-Східної України. Поза увагою залишилися не тільки менш важливі споруди, а й остання з укріплених ліній - Дніпровська. В зв'язку з цим у статті зроблено аналіз впливу будівництва оборонних споруд на заселення території в міжріччі Дніпра й Сіверського Донця.

© В.О.Пірко, 1990

ISSN 5-12-001227-2. Географічний фактор
в історичному процесі, 1990.